

Уніяцкія храмы і манастары Полацка ў XVII ст.

А.А. Суша (Рэспубліка Беларусь, Мінск)

Як вядома, Сімяон Полацкі быў не толькі знакамітым асветнікам, пісьменнікам, перакладчыкам, выдаўцом, педагогам, грамадскім дзеячам, але і дзеячам рэлігійным. Прычым яго імя нельга звязваць выключна з нейкай адной канфесіяй. Сімяон Полацкі стаў увасабленнем цэлай эпохі – супярэчлівай і неадназначнай. Вядома, што ён вучыўся ў праваслаўным Кіева-Магілянскім калегіуме і каталіцкай Віленскай езуіцкай акадэміі, уступіў ва уніяцкі манаскі ордэн базыльян, быў настаўнікам праваслаўнай полацкай брацкай школы, а з 1664 г. жыў і працаваў у праваслаўнай Маскве. Аднак нават у Маскве ён прапагандаваў ідэю ўз'яднання хрысціян пад духоўнай эгідай рымскага папы і пад дзяржаўным патранатам маскоўскага цара і падпісваў кнігі як «полацкі іерманах ордэна св. Васіля Вялікага», г. зн. працягваў лічыць сябе полацкім уніяцкім манахам [5, с. 221; 7, с. 299].

Што ж сабою ўяўляла ў XVII ст. уніяцкая царква ў Полацку, на радзіме Сімяона Полацкага? Якімі храмамі і манастырамі яна валодала?

Афіцыйным пачаткам уніяцкай царквы лічыцца 1596 г., калі ў старажытным Берасці (сённяшні Брэст) адбыўся царкоўны сабор. На гэтым саборы сярод іншых епіскапаў прысутнічаў і полацкі архіепіскап Грыгорый Герман Загорскі. Менавіта ён зачытаў з амбона Свята-Мікалаеўскага храма булу рымскага папы і падпісаны напярэдадні акт пра аб'яднанне царкваў [9, с. 152; 13, с. 30]. Аднак па вяртанню ў Полацк архіепіскап фактычна перастаў займацца царкоўнымі справамі і слаба клапаціўся пра ўмацаванне царквы (паводле звестак праваслаўнага боку – А.С.) [9, с. 72; 11, с. 8; 13, с. 32]. Хаця нам вядомыя і дакументы, якія паказваюць, што Загорскі ў судовым парадку адстойваў правы

уніяцкай царквы на фундушовыя маёнткі [8, с. 67, 94-95], а таксама клапаціўся пра захаванне храмаў, манастыроў і іх маёмасці ва ўласнасці царквы, не перадаючы іх свецкім асобам, што было распаўсюджана ў праваслаўнай царкве ў XVI ст. [9, с.152-153].

Паводле сведчанняў М. Сматрыцкага, наступнік Загорскага на архіепіскапскай пасадзе Гедэон Бральніцкі таксама не асабліва клапаціўся пра царкву і нават заяўляў, што «унія яму абрыдла» [9, с. 73, 167; 11, с. 8; 13, с.32]. Аднак, зноў жа існуюць дакументы судовых разбораў з-за царкоўнай маёмасці часоў епіскапства ў Полацку Бральніцкага [8, с.67]. Прычым архіепіскап і яго паслядоўнікі ўдзельнічалі ў судовых працэсах не толькі супраць праваслаўных ці свецкіх асоб, але і супраць католікаў. у прыватнасці – езуітаў [8, с. 68-70]. Вядома, што пасля завяршэння Лівонскай вайны кароль Стэфан Баторый аддаў амаль усе праваслаўныя храмы і манастыры Полацка (а іх было да вайны не менш 15) манахам каталіцкага ордэна езуітаў. Засталіся праваслаўнымі толькі «архіепіскапская кафедра, г.зн. храм св.Сафіі» [9, с. 55] і Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр [12, с. 27]. Аднак, толькі гэтыя царквы уніаты і атрымалі ад праваслаўнай царквы. Для аднаго з найбуйнейшых гарадоў Беларусі, цэнтра вельмі значнай архіепархіі гэта было вельмі мала. Таму уніаты распачалі судовыя працэсы па вяртанню былой маёмасці праваслаўнай царквы. Аднак канчаткова гэтая справа так і не была вырашана [8, с. 68-70]. Вядома толькі, што пад 1606 г. згадваецца як уніяцкая царква святых Кузьмы і Дзям'яна ў Запалочці [14, с. 44], якая была сярод іншых перададзена Стэфанам Баторыем езуітам [7, с. 259; 9, с.55]. У сваю чаргу езуіты распачалі судовы працэс за крыж Еўфрасініі, які з XVI ст. захоўваўся ў Сафійскім саборы. Прайграўшы судовую справу, яны паспрабавалі выкрасці крыж, але і гэта не атрымалася [1, с. 93].

У падтрымку старому архіепіскапу Гедэону ў 1617 г. быў прызначаны малады і энергічны Язафат Кунцэвіч. У студзені 1618 г. ён прыехаў у Полацк і пабачыў закінутую епархію. «Усеюды

цэрквы і духавенства знаходзіліся ў жалю годным стане. Святыні былі апушчаныя, даўно не аднаўляліся, брудныя і неахайныя, адпыхаючыя ўжо сваім вонкавым выглядам вышэйшыя слаі грамадства ў бок лацінскіх цэркваў, якія ўтрымліваліся ў прызваітым ці раскошным стане. Многія цэрквы былі зачыненыя з прычыны нягоднага стану, іншыя былі захопленыя пратэстантамі ці дызунітамі (праваслаўнымі – А.С.) разам з царкоўнай маёмасцю. Большасць цэркваў знаходзілася ў дзяржаве (пад кіраўніцтвам – А.С.) свецкіх людзей, ад якіх залежала вызначэнне і адкліканне святароў... Адным словам, давялося архіяп. Язафату ад пачатку ўсё перабудоўваць, калі на пачатку 1619 г. памёр архіяп. Гедзон і ён пераняў архіепархію» [6, с. 47]. У цяжкім стане знаходзілася галоўная царква архіепархіі – Сафія [5, с. 168, 203].

Перш-наперш, Кунцэвіч атрымаў каралеўскі прывілей на падпарадкаванне сабе ўсіх праваслаўных цэркваў у межах епархіі [9, с. 74-75, 167; 11, с. 9; 13, с. 33]. Пасля ён разаслаў па ўсёй епархіі цыркуляры, якія паведамлялі пра аб'яднанне цэркваў з патрабаваннем ад святароў і іх парафіян прыняцця уніі, пагражаючы, у адваротным выпадку, пазбаўленнем парафій [9, с. 75]. Пад кіраўніцтвам Кунцэвіча быў зроблены рамонт пацярпелага ад пажару 1607 г. Сафійскага сабора, крыху змяніўшы пры гэтым размяшчэнне купалоў [3, с. 27; 5, с. 168; 6, с. 50; 13, с. 33]. Аднавіць давялося і ўнутранае храмавае ўбранства. Апрача таго, у саборы ён наладзіў пад кіраўніцтвам Эмануіла Кантакузэна вялікі і цудоўны хор [6, с. 47-48]. Ужо ў 1620 г. Сафія зноў прыняла вернікаў [1, с. 224]. Паўнамоцтвы на дазвол уніятам будаваць храмы ў епархіі Кунцэвіч цалкам усклаў на епіскапаў [6, с. 49].

Адначасова Кунцэвіч пачаў вывучэнне дакументаў на царкоўную ўласнасць, якая апынулася ў чужых руках. Ён адшукваў у архівах, судовых кнігах, у запісах пацверджанні ўласнасці архіепіскапіі, і калі гэтая ўласнасць знаходзілася ў чужых людзей, справу накіроўваў у суды [6, с. 51]. Гэтыя дзеянні

не маглі не выклікаць супраціўлення новых уладальнікаў. Так, напрыклад, пасля вяртання праз суд зямельнай уласнасці, што належала полацкаму Бельчыцкаму манастыру, ад уладальніка магната Корсака, апошні наймаў забойцаў, каб забіць Язафата. Аднак Кунцэвіч, не зважаючы на пагрозы, вярнуў манастырскія землі, аднавіў манастыр, пасяліўшы ў ім базыльянаў [6, с. 51]. Прычым сам маёнтак Бельчыцы быў сярод іншых атрыманы ім шляхам куплі яго ў Сцяпана і Абрама Рыпінскіх 12 кастрычніка 1622 г. [8, с. 88, 95]. Потым Кунцэвіч падаў хадатайства каралю з просьбай аддзяліць царкоўныя землі, у тым ліку і Барысаглебскага манастыра, ад каралеўскіх. Кароль адказаў згодай, выдаўшы 20 мая 1623 г. адпаведную грамату. Само ж размежаванне было праведзена ў 1624 г. А ў 1630 г. наступнік Кунцэвіча архіепіскап Антоній Сялява і архімандрыт Барысаглебскага манастыра Генадзь Хмяльніцкі былі «ўведзеныя ў валоданне манастырскімі землямі» [8, с. 89].

Кунцэвіч таксама аднавіў існуючы ў Полацку жаночы манастыр, вярнуў яму раней страчаныя землі ды, паклікаўшы з Вільні манашак, арганізаваў узорны манастыр [6, с. 51].

Незадаволенасць жыхароў Віцебска дзеяснямі полацкага архіепіскапа вылілася ў сапраўдны бунт, які скончыўся забойствам Кунцэвіча ў лістападзе 1623 г. У час падрыхтоўкі месца спачыну пакутніка яго цела знаходзілася ў царкве Хрыста Збаўцы, што стаяла на рынку. Апошнім прытулкам для яго стала полацкая Сафія. Для нябожчыка ў цэнтры храма быў падрыхтаваны каштоўны саркафаг у акружэнні мноства лямпачак і свечак і ганаровай стражы. Урэшце дамавіна з астанкамі пакутніка была перанесена ў крыту, зробленую ў сцяне каля алтара [6, с. 99-101].

Наступнымі полацкімі уніяцкімі архіепіскапамі былі Антоній Сялява (1624-1655), Гаўрыіл Календа (1655-1674), Кіпрыян Жахоўскі (1674-1693), Марцін Белазор (1697-1707). Усе яны працягвалі распачаваю Кунцэвічам справу ўмацавання царквы, развіцця існуючых і стварэння новых храмаў і

манастроў. Яны гэтаксама шматразова звярталіся ў суд з мэтай вяртання былых маёнткаў і надзелаў, набывалі іх [8, с. 70-72, 89-91].

Нягледзячы на тое, што пасля смерці Кунцэвіча колькасць парафіян-уніятаў значна павялічылася за кошт праваслаўных (ва уніяцтва перайшоў нават праваслаўны полацкі архіепіскап Мялецкі Сматрыцкі), адстойванне сваіх правоў полацкімі уніяцкімі іерархамі адбывалася ў вельмі складаных умовах. Асабліва цяжка было гэта рабіць пры знаходжанні на прастоле Рэчы Паспалітай Уладзіслава IV [9, с. 82]. Змаганне за правы і ўплыў на царкоўнае жыццё краіны было разгорнута на элекцыйным сейме ў 1632 г. Уладзіслаў IV, як наймацнейшы кандыдат на пасаду караля, гатовы быў пайсці на значныя саступкі праваслаўным. У выніку 1 лістапада 1632 г. былі прынятыя «Пункты заспакаення», якія значна ўзмацнілі пазіцыі праваслаўнай царквы [6, с. 135-140; 13, с. 35-36]. Адзін з найбольш важных пунктаў сведчыў: «Дазваляецца рускай рэлігіі патрыяршага паслушэнства свабодна адпраўляць набажэнствы, папраўляць старыя цэрквы і будаваць новыя, а таксама шпіталі, школы, семінарыі, друкарні, тварыць брацтвы пры цэрквах; займаць мескія ўрады» [6, с. 140]. У іншым пункце адзначалася, што на бліжэйшым каранацыйным сейме кароль вызначыць камісараў – двух католікаў і двух праваслаўных, якія павінны аб'ехаць усе гарады, мястэчкі і сёлы, перапісаць уніятаў і праваслаўных і прапарцыяна да фактычных дадзеных падзяліць святыні паміж аднымі і другімі на месцах. На аснове гэтага пункта кароль у 1635 г. вызначыў дзве камісіі: адну для ВКЛ, а другую для ўкраінскіх земляў. У гэтым жа годзе камісіі пачалі сваю працу [6, с. 141]. Гэтыя пункты былі пацверджаны каралеўскай граматай 1633 г.

Але ў сувязі з пачаткам ваенных дзеянняў з Маскоўскай дзяржавай і падтрымкай яе пэўнай часткай беларускай праваслаўнай іерархіі кіраўніцтва Рэчы Паспалітай адыходзіць ад пазіцый падтрымкі праваслаўнай царквы. У 1635 г. Уладзіслаў

IV даў уніятam грамату, якая засведчыла, што «ў Віцебску, Полацку і ў Наваградку не-уніяты ніколі не павінны будуць мець ніякай царквы» [9, с. 83; 11, с. 12; 13, с. 36]. Аднак гэтыя забароны засталіся толькі на паперы, бо як раз у той час былі адноўленыя Богаяўленскі манастыр у Полацку і Маркаў Траецкі манастыр у Віцебску [9, с. 84, 98; 11, с. 12; 13, с. 36].

Летам 1643 г. «все место Полоцкое, замок Вышний и Нижний, коллегиум, костелы, церкви, рабушы, вежи и паркан и все оздобы места Полоцкого сгорели и в пепел обратились» [5, с. 169]. Наогул, за XVII ст. Полацк вынішчаўся пажарамі ледзь не цалкам чатыры разы – апрача згаданага, у 1607, 1662, 1683 гг. У агні гінулі храмы, манастыры (найперш, драўляныя), іх убранне і маёмасць.

Новы кароль Рэчы Паспалітай Ян Казімір з мэтай заспакаення праваслаўных казакаў як патэнцыйнай ваеннай сілы ў магчымай вайне з Маскоўскай дзяржавай у канцы 1640-х гг. зрабіў новыя саступкі на карысць праваслаўя. Праваслаўным аддаваліся ўсе цэрквы, пазначаныя ў «Пунктах заспакаення» (1632 г.), і некаторыя іншыя, а між іншымі ў Полацку – царква Раства Хрыстовага з усімі прыналежнымі да яе мясцовасцямі. Да таго ж праваслаўнаму мітрапаліту адпісвалася палова маёнткаў полацкай архіепіскапіі [9, с. 85-86; 11, с. 12-13]. Але рэалізаваць гэтыя рашэнні не дала распачатая вайна з казакамі, а пасля і з Масквой.

Адразу ж пасля заваёвы Віцебска і Полацка патрыярх Нікан прызначыў ігумена Віцебскага Маркавага манастыра Каліста Рытарайскага намеснікам полацкай епархіі, а потым і полацкім епіскапам [8, с. 88; 13, с. 36]. Адным з першых распараджэнняў маскоўскага цара ў Беларусі было: «костелам не быць, унеатам не быць, жидам не быць и жития никакого не иметь» [10, с. 21]. У 1656 г. цар Аляксей Міхайлавіч, едучы ў Рыгу, першы раз наведаў Полацк. Тады і адбылося пераасвячэнне полацкай Сафіі ў праваслаўную царкву [2, с. 21; 8, с. 88; 10, с. 21; 13, с. 36]. У Сафійскім саборы маскоўскі цар пасля вырашаў розныя

дзяржаўныя пытанні і прымаў паслоў [2, с. 22]. Праваслаўным быў перададзены таксама і Барысаглебскі манастыр [13, с. 37].

«Лета 7162 (1654) Августа в 1 д., по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великие и Малые Росии самодержца, указу, боярин и воеводы Василей Петрович Шереметьев с товарищи, приехав в Полоцко, велели Ивану Тимофееву сыну Веризину в городе и в остроге переписать в соборной церкви всякое церковное строенье... и что в Софiei Премудрости Божии какова церковного строения...» [2, с. 277]. Складзены інвентар вельмі падрабязна апісаў «соборную церковь Софiei Премудрости Божии, строение прежних государей и великих князей Московских» [2, с. 277]. У інвентары згадана таксама «в остроге против города унейская церковь Рождества Христова» [2, с. 278], тая самая, якую, як згадана вышэй, Ян Казімір хацеў аддаць праваслаўным. Варта згадаць, што вопісы і інвентары складаліся і уніяцкімі манахамі. Так, у 1693 г. базэльянінам Канстанцінам Кішэцам быў складзены «Інвентар Полацкай Сафійскай кафедральной царквы», а праз чатыры гады – у 1697 г. – быў зроблены яшчэ адзін, значна больш падрабязны вопіс той самай царквы за подпісам полацкага архіепіскапа Міхала Марціна Белазора. Склаў яго адмыслова камандзіраваны уніяцкім мітрапалітам Львом Заленскім архімандрый Лешчынскага манастыра і мітрапалічы аўдытар Мялецкай Даражноўскай ў прысутнасці намінага смаленскай архіепархіі Язафата Гугаровіча і тагачаснага полацкага афіцыяла Язэпа Бадзінскага [8, с. 54]. Гэтыя факты пацвярджаюць значэнне, якое надавалі полацкім храмам і манастырам як маскоўскія грамадскія дзеячы, так і мясцовыя царкоўныя.

Пасля адваявання Полацка войскамі Рэчы Паспалітай уніятам вяртаюцца іх былыя цэрквы і манастыры і, у першую чаргу, – Сафійскі сабор [3, с. 18]. У адпаведнасці з указам караля Яна Казіміра 1668 г. неабходна было перавесці ва уніяцтва і Богаўленскі манастыр. Для выканання гэтага ўказа дазвалялася «ўжываць нават і насілле» [3, с. 18; 9, с. 90; 13, с. 37]. Архіепіскап

адпрацоўцы манастырамі казённых павіннасцей, аб набыцці, продажы ці здачы ў арэнду маёнткаў, ворных земляў, аб розных грашовых разліках [8, с. 55, 58, 62-64, 66-72, 81, 85, 88-99]. Гэтыя дакументы дазваляюць больш поўна ацаніць характар дзейнасці полацкіх манастыроў.

Напрыканцы вярта прыгадаць, што XVIII ст. пачалося новай, не менш разбуральнай для Беларусі вайной – Паўночнай. У 1705 г. Полацк наведаў цар Пётр I. 30 чэрвеня падчас набажэнства ў Сафійскім саборы пры ўдзеце цара былі забіты чатыры святары і манах-клірык. У манастыр была ўведзена варта, манахі сядзелі на келлях, як вязні, бо да кожнай келлі былі прыстаўлены па чатыры салдаты [5, с.172]. У самой жа Сафії быў зроблены склад узбраення і пораху, якія «раптоўна» ўзарваліся ў 1710 г. пры адыходзе расійскіх войскаў з горада, знішчыўшы самы значны і старажытны на той час помнік беларускага дойлідства.

Такім чынам, XVII ст. стала для уніяцкай царквы ў Полацку, як і ў іншых месцах Беларусі, часам цяжкай барацьбы за сваё існаванне, у якой кожным бокам выкарыстоўваліся любыя сродкі. У час войнаў, інтрыг, якія раздзіралі Беларусь у XVII ст. праціўнікамі уніяцкай царквы маглі быць і праваслаўная царква, і рыма-каталіцкі касцёл, і кіраўніцтва Рэчы Паспалітай, і кіраўніцтва Маскоўскай дзяржавы. Пры іншых умовах некаторыя з гэтых праціўнікаў становіліся саюзнікамі. У гэтай барацьбе спачатку за сваё існаванне, а потым за пашырэнне ўплыву на насельніцтва і дзяржаўныя справы уніяцкая царква значна пашырыла свае зямельныя ўладанні ў Полацку і яго наваколлі, стварыла шырокую сетку храмаў і манастыроў. У выніку, у канцы XVII ст. Полацк стаў сапраўдным цэнтрам адной з самых вялікіх і, без сумневу, самай значнай з усіх уніяцкіх епархій. З 15 полацкіх архіепіскапаў 7 былі мітрапалітамі, прычым некаторыя адначасова.

Літаратура

1. Арлоў У.А. Таямніцы полацкай гісторыі. – Мн., 1994. – 463с.
2. Витебская старина. Том IV. / Сост. А.Сапунов. – Витебск, 1885. – IV, 273, 395, XII с.
3. Зорин Н. Минувшее и настоящее г. Полоцка: Краткий исторический очерк (К торжеству перенесения мощей пр. Евфросинии из Киева в Полоцк). – Полоцк, 1910. – 36 с.
4. Н.С. Древнее предание о Борисоглебском монастыре, оставленное Полоцким архиепископом Иосафатом Кунцевичем в деле с Корсаком. – Витебск, Б.г. – 4 с.
5. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка / Рэд.кал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мн., 2002. – 912 с.
6. Пануцэвіч В. Сьвяты Язафат, архіепіскап полацкі. – Полацак, 2000. – 274 с.
7. Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыкл. давед. / Рэд.кал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мн., 2001. – 368 с.
8. Сапунов А. Архив Полоцкой Духовной Консистории. – М., 1898. – 103 с.
9. Сапунов А. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX в. (Извлечение из 5 т. Витебской Старицы). – Витебск, 1889. – 174 с.
10. Сапунов А. Очерк исторических судеб православия и русской народности в Белоруссии вообще и в Полоцкой епархии в частности. – Витебск, 1910. – 29 с.
11. Сапунов А. Торжество православия: Начало православия в Полоцкой епархии. Гонения на него во время унии. Торжество его. – Витебск, 1889. – 24 с.
12. Сапунов А.П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. – Полоцк, 1997. – 32 с.
13. Шейкин Г. Полоцкая епархия: Историко-статистическое обозрение. – Мн., 1997. – 97 с.
14. Яніцкая М. Уводзіны ў свет хрысціянскіх вобразаў (заканчэнне) // Мастацтва. – 1999. – № 8. – С.42-46.